

Ihomjon I. BEKMIRZAYEV,
*Professor of the International Islamic
Academy of Uzbekistan, (DSc).*
11, A.Kadiri str. 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail. ilhorient@gmail.com

Azamkhan M. KAMBAROV,
*Senior teacher of the International
Islamic Academy of Uzbekistan.*
11, A.Kadiri str. 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail. kambarovazam@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/3

“ХИДОЯ” АСАРИНИНГ ЁЗИЛИШ ТАРИХИ ВА УНИНГ ТУРЛИ ТИЛЛАРДАГИ ТАРЖИМАЛАРИ

HISTORY OF THE WRITING OF THE WORK “AL-HIDAYA” AND ITS TRANSLATIONS IN DIFFERENT LANGUAGES

ИСТОРИЯ НАПИСАНИЯ ТРУДА “ХИДАЯ” И ЕГО ПЕРЕВОДЫ НА РАЗНЫЕ ЯЗЫКИ

КИРИШ

Мовароуннахрлик факихлар томонидан яратилган 20 га яқин фикҳий манба Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний раҳимаҳуллоҳнинг “ал-Жоме ас-сағир” асарини шарҳлашга бағишланган бўлиб, Мовароуннахр факихлари ўша даврда бу манбани ёдлар эдилар. Бурҳонуддин Марғиноний (ваф. 593/1197) эса, ушбу ёзилган асарларни ҳажм жиҳатидан катта бўлгани, ўқувчига уни ўзлаштиришда қийинчилик туғдиргани учун ҳажм жиҳатидан кичик, мазмунан эса, барча фикҳга доир мавзуларни ўз ичига қамраб олган, ўқувчилар ёдлаб олишлари ва керакли фикҳий масалани осон топишда қулай бўлган асар яратишни мақсад қилган эди. Бурҳонуддин Марғиноний тахминан, 1165 йилда Боғдоғда келганида Қудурийнинг “Мухтасар ал-Қудурий” асарини ўзи билган фикҳга оид асарлар ичида энг муносиб манба экани ва ўзига жуда манзур бўлганини таъкидлайди (Соид Бектош, 2019). Натижада у дастлаб, Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Жоме ас-сағир” ва Қудурийнинг “Мухтасарул-Қудурий”

асарлари асосида ўзининг “Бидоятул-мубтадий” асарини ёзади. Муаллиф кейинчалик ушбу асарига “Кифоя ал-мунтаҳий” номли шарҳ ёзди. Лекин ушбу шарҳи ҳажман катта бўлиб кетгани сабабидан ўқилмай қолишидан қўрқди. Шундан сўнг, Бурҳонуддин Марғиноний “Бидоят ал-мубтадий” асарига аввалги “Кифоят ал-мунтаҳий”га нисбатан қисқа, замондош факихлар фатволарини жамлаган ва барча соҳаларда ҳанафий фикҳини ўзида мужассам қилган асари “Ҳидоя”ни ёзишга киришди (Қориев Одил, 1993). Муаллиф ушбу “Ҳидоя” асарини ўн уч йил давомида, рўздор ҳолатида ихлос ва илмга муҳаббат билан ёздгани қайд этилган. Ушбу саъий-ҳаракат “Ҳидоя”ни то ҳозирги кунимизга қадар илм аҳлининг эътиборидан тушмаган мўътабар манба ўларок етиб келишига сабаб бўлди. Бурҳонуддин Марғиноний “Ҳидоя” асарини ҳижрий 573/1177 йил зулкаъда ойининг 4-куни ёзиб тугатган.

“Ҳидоя” асарини ўз замонасида машҳур қилган Бурҳонуддин Марғинонийнинг энг яқин шогирди – Шамсул-аймма Муҳаммад ибн Абдусаттор Кардарий (ваф. 642/1244) ҳисобланади. Шамсул-аймма Кардарий шу билан бир пайтда Муҳаммад ибн Абу Бакр Имомзода (ваф. 573/1177–78), Аҳмад ибн Абу Бакр Собуний (ваф. 580/1184–85), Умар ибн Бакр Заранжарий (ваф. 584/1188–89), Аҳмад ибн Муҳаммад Аттобий, Ҳаммод ибн Иброҳим Саффор, Фаҳруддин Қозихон, Умар ибн Муҳаммад Ақилий (ваф. 596/1199–1200), Маҳмуд ибн Аҳмад Фарйобий (ваф. 607/1210–11) каби замонасининг машҳур факихлари қўлида ўқиган ва улар номидан ривоят қилиш ҳуқуқига (*ал-ҳаққ би-р-ривоя*) эга бўлган. Кафавий Шамсул-аймма Кардарийни муқаллид ҳанафий факихларининг учинчи табақасига киритган (Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий, йили кўрсатилмаган)

АСОСИЙ ҚИСМ

Бурҳонуддин Марғиноний 511/1118 йили ражаб ойининг саккизинчи куни душанбада чошгоҳ пайтида таваллуд топган. Аллома умрининг асосий даврини Самарқандда ўтказиб, 593/1197 йили Самарқандда вафот этган ва Чокардиза қабристонида дафн қилинган (Лькошин Н., 1907).

Марғинонийлар сулоласи. Мовароуннахр фикҳ мактаби тарихида Марғинонийлар сулоласининг ўрни бекиёсдир. Умуман, Марғиноний

Аннотация. Фақиҳларнинг бир неча авлодлари олиб борган фаолиятлари туфайли Мовароуннаҳр мактабининг анъаналари ва унинг намояндalари асарларидан ҳанафийлик мазҳабида бўлган турли минтақаларда кенг тарқалди. Мовароуннаҳрлик муаллифларнинг асарлари фикҳ амалиётида қўлланма сифатида ҳам, талабаларни ўқитишда дарслик сифатида ҳам фойдаланилди.

Мана шундай алломалардан бири Бурҳонуддин Марғиноний (ваф. 1196 й.) эдилар. Бу улуг зотнинг тўлиқ исмлари – Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдуҷалил Рошидоний Марғиноний Фарғоний. “Шайхулислом” ва “Соҳибул Ҳидоя” атамалари билан машҳурдир. Кўпинча фақиҳларнинг “Китоб ал-Ҳидоя”ни ўзлаштиришидаги иснодлари алоҳида келтирилиши ва кўплаб шарҳланиши Бурҳонуддин Марғинонийнинг мазкур асари катта обрўга эга эканига далолат қилади. Ушбу мақолада “Ҳидоя” асарининг таркибий тузилиши ва у бўйича олиб борилган тадқиқотлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлинади.

Калит сўзлар: Бурҳонуддин Марғиноний, Ҳидоя, Мухтасар ал-Қудурий, Жоме ас-сағир, Муҳаммад Шайбоний, ҳанафий мазҳаби, фикҳ, фақиҳ, Бидоят ал-мубтадий, Кифоят ан-мунтаҳий.

Abstract. Due to the activities of several generations of jurists, the traditions of the Mawarannahr school and the works of its representatives spread widely in various regions where the Hanafi madhab was followed. The works of authors of Mawarannahr were used both as a guideline in the practice of fiqh and as a textbook for teaching students.

One such scholar was Burhanuddin al-Marghinani (d. 1196). The full name of this great man is Burkhanuddin Ali ibn Abu Bakr ibn Abduljalil ar-Rashidani al-Marghinani al-Farghani. He is known by the titles “Shaikh al-Islam” and “Sahib al-Hidaya”. This work of Burkhanuddin al-Marghinani has a great reputation because the isnads of the jurists in mastering the “Kitab al-Hidaya” are cited separately and many comments were written on it. This article provides complete information about the structure of the work “al-Hidaya” and the research conducted on it.

Keywords: Burhanuddin Marghinani, al-Hidaya, Mukhtasar al-Quduri, al-Jami as-saghir, Muhammad Shaybani, Hanafi madhab, fiqh, jurist, Bidayat al-mubtadi, Kifayat al-muntahi.

Аннотация. Благодаря деятельности нескольких поколений факихов традиции школы Мавераннахра и труды ее представителей получили широкое распространение в различных регионах ханафитской школы. Произведения авторов Мавераннахра использовались и как руководство в практике фикха, и как учебник для обучения.

Одним из таких ученых был Бурхануддин Маргинани (ум. 1196). Полное имя этого великого ученого – Бурхануддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдуҷалил Рошидани Маргинани Фаргани. Он знаменит такими титулами как “шейхулислом” и “Саҳиб ал-Ҳидая”. То что пароведы чаще всего ссылаются на “Китоб ал-Ҳидая”, а также многочисленные комментарии к этому труду указывают на то, что этот труд Бурхануддина Маргинани имеет большую известность. В данной статье представлена полная информация о структурной структуре произведения “Хидая” и проведенных над ним исследованиях.

Ключевые слова: Бурхануддин Маргинани, Хидая, Мухтасар аль-Қудури, Джами ас-сағир, Муҳаммад Шайбани, ханафитский мазхаб, фикх, факих, Бидоят аль-мубтади, Кифоят аль-мунтахи.

машҳур фақиҳлар сулоласининг исми ва насаби сифатида танилган. Улар Фарғона водийсининг ҳозирги Марғилон (Марғинон) шаҳрида яшаган-ликлари учун, Марғиноний номи билан шуҳрат қозонган.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг илмий мероси. Бурҳонуддин Марғиноний ёшлигиданок тинимсиз илм ўрганди ва ҳанафий мазҳаби бўйича ўз даврининг буюк фақиҳи даражасига кўтарилди. Унинг фикҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилиши учун куйидаги омиллар сабаб бўлди:

Биринчидан, у олий истеъдод, ўткир тафаккур эгаси ва илм-фан шайдоси эди. Илмга қизиқиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яратиб берди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX–XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун фикҳ илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, “Ҳидоя” китоби ўша давр ҳукукий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Марғинонийнинг Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит раҳимахуллоҳ асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳукукий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб, камолот чўккисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаси (Қуръон, сунна, ижмо)дан кейин, тўртинчи манба

бўлмиш рационал манба, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урф-одатлар ҳанафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда кўшимча манба сифатида кенгроқ қўламда қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ҳанафий мазҳабининг раъй ва қиёсга таянгани Бурҳонуддин Марғиновичга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди.

“Ҳидоя” асарининг 200 дан ортиқ қўлёзма нусхалари бугунги кунда дунёнинг кўплаб қўлёзма фондларида жумладан, Кувайт (ал-Кувайт), Тунис (Тунис), Саудия Арабистони (Макка, Жидда, Тоиф), БАА (Абу Даби), Сурия (Дамашк), Қатар (Доха), Германия (Берлин), Австрия (Вена), Голландия (Лайден), Франция (Париж), Англия (Лондон, Оксфорд), АҚШ (Принстон), Швеция (Упсала), Италия (Болония), Россия (Санкт-Петербург), Жазоир (ал-Жазоир), Туркия (Истанбул), Миср (Қоҳира), Покистон (Пешовар ва Исломобод), Ҳиндистон (Рампур) қўлёзма архивларида сақланиши бу асарнинг қанчалар эътироф этилганлигини кўрсатади (Қориев Одил., 2009).

“Ҳидоя” асарига ёзилган шарҳлар. “Ҳидоя” китоби тўққиз асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва исломий олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб, ушбу мазҳабнинг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум (Ҳожи Халифа, 1981).

Ҳозирда бизгача етиб келган “Ҳидоя”га ёзилган шарҳларнинг сони 35 тадан ошади. Агар биз “Ҳидоя”нинг қисқартмаси “ал-Виқоя” ва унинг қисқартмаси “Мухтасар ал-виқоя” устида ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда Ҳидоя ва унинг қисқартирилган матнлари устида ёзилган шарҳлар сони 50 тадан ошади. Қуръони каримдан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш, Бухорийнинг “ал-Жоме ас-саҳиҳ” китоби бўйича, Броккелман “Араб адабиёти тарихи” китобида ёзишича, 43 та шарҳ ёзилган ва немис исломшунос олими Аҳлварднинг ёзишича, фақатгина

Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатига унинг 60 та шарҳи киритилган (Brockelmann С., 1898–1993). Айтиш мумкинки, Бухорий асаридан кейин, Марғиновичнинг “Ҳидоя” асари, энг кўп шарҳга эга бўлган китоблардандир. Бу эса, “Ҳидоя”нинг қанчалик буюк илмий, амалий ва ҳаётий аҳамиятга молик эканлиги инкор қилиб бўлмайдиган далиллардан бири ҳисобланади.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, “Ҳидоя” китоби бугунги кунга қадар ислом ҳуқуқи бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва фақиҳларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, унга катта эътибор билан қараганлар. Шу сабабли унинг устидан жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган. “Ҳидоя”ни Бухоролик Садрушшариа ўз невараси иккинчи Убайдуллоҳ ибн Масъуд (ваф. 747 х) учун қисқартирган. Тожушшариа Маҳмуд ибн Садрушшариа биринчи ўз қисқартмасини “Виқоят ар-ривоя фи масоил ал-Ҳидоя”, деб атаб, унинг муқаддимасида Ҳидоя ҳақида қуйидагидек фикр билдирган эди: “Ҳидоя” фахрлинишга арзигулик бир нафис ва олий асар, тўлқинлантиврувчи бир уммон, юксак ўринли, қимматли, ўз аниқ далиллари ва ҳужжатлари билан катта аҳамиятга эга, чексиз яхши томонлари ва аниқ жумлалари билан ҳаммага файзу барака манбаси бўлиб келган бир китобдир” (Ўзбекистон Фанлар академияси, йили кўрсатилмаган).

Ушбу асарни иккинчи Садрушшариа ҳам шарҳлаган (Шарҳ ал-Виқоя) ва уни қисқартириб “Ниқоя” ёки “Мухтасар ал-Виқоя” деб атаган. Ушбу “Ҳидоя” қисқартмаси устидан фақиҳлар томонидан араб, форс, турк, татар ва урду тилларида ўндан ортиқ шарҳлар ва улар устида ҳошиялар ёзилган.

“Мухтасар” ҳақида охирги катта шарҳ тошкентлик олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан ўзбек тилида ёзилиб, “Мажмаъ ал-мақсуд” номи билан икки жилдда 1917 йилгача Тошкент босмахоналарида икки марта 1080 бет ҳажмда нашр қилинган эди. Охирги қайта тўлдирилган нашри 2015 йили “Шарк” нашриётида икки жилдда нашр этилди (Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа, 2015).

Бундан ташқари Бурҳонуддин Марғиновичнинг “Ҳидоя” асарига Ҳисомуддин ибн Али Сиғнокий Ҳанафий шарҳ ёзиб уни “Нихоя” деб атаган, Али ибн Зариф Бухорий (икки жилдда шарҳ ёзиб, “Фавоид” деб атаган), Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий Кокий (“Меърож

ад-дирия” деб атаган), Абул Аббос Ахмад ибн Сорукий (“Китоб ал-иймон”гача ёзиб, “Иноя” деб атаган), қози Саъдуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Дайрий (“Бобал-муртад”гача олти жилдда шарҳ қилган), Жалолуддин Умар ибн Муҳаммад Хаббозий ёзган хошия катта шуҳрат қозониб, Муҳаммад ибн Ахмад Кунавий ушбу хошияни тўлдириб, “Такмилат ал-фавоид” деб атаган. Қавомуддин Амир котиб ибн амир Умар Итқоний Ҳанафий томонидан “Ғоятул-баён ва нодират ал-акрон” номли уч жилдлик шарҳ бўлиб, муаллиф ушбу шарҳни 26 йилу 6 ой давомида Ирок, Бағдод ва Дамашқ шаҳарларида илмий фаолият олиб бориб тугатган. “Фатҳ ал-қодир лил-ожиз ал-фақир” Камолиддин Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Сийвосий Ибн Ҳумом Ҳанафий томонидан “Китоб ал-вақола”гача ёзилган икки жилдлик шарҳ. Али Қорий мазкур шарҳ учун икки жилдлик хошия ёзган. Қозизода муфтий Ахмад ибн Қўрд китобнинг шарҳини охиригача тўлдириб, Иброҳим ибн Муҳаммад Ҳалабий “Фатҳ ал-қодир”ни бир жилд қилиб қисқартирган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, “Фатҳул-қодир” ва унинг хошия ва қўшимчалари катта шуҳрат ва эътибор қозониб, Миср, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардаги мадрасаларда ўқитилган Туркиялик олим Акмалиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд Бобартий томонидан “Иноя” номи билан ёзилган икки жилдлик шарҳ. Бу шарҳ Туркияда катта эътибор ва аҳамиятга эга бўлиб, муфтий Саъдуддин Тафтазоний унинг устида бир хошия ёзган (Ҳожи Халифа, 1981).

“Ҳидоя” асарининг таркибий тузилиши ва ёзилиши услуби Бурҳонуддин Марғиноний ёзган тўрт жилдлик “Ҳидоя” китоби, ханафий мазҳаби бўйича, энг муҳим ва мукамал ҳуқуқий манба сифатида 57 та китоб, 165 та боб, 152 та фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, фуруъ ал-фикҳнинг барча соҳаларини қамраб олган. Бурҳонуддин Марғиноний мерос ҳуқуқини ўз китобига киргизмаганининг сабаби, Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир мустақил фан сифатида фикҳ илмидан ажратиб, уни “фароиз илми” деб атагани сабаблидир.

“Ҳидоя”нинг арабча матни 4 жилддан иборат бўлиб унинг ҳар бир жилди шариат нуқтаи назаридан ибодат ва ижтимоий ҳаётдаги турли хил муаммоларнинг шаръий-ҳуқуқий ечимига бағишланган.

Биринчи жилди 5 китобдан иборат бўлиб, таҳорат ва амалий ибодатлар намоз, рўза, закот ва ҳаж масалаларига бағишланган. Бу жилд 47 та боб ва 37 та фаслдан иборат.

Иккинчи жилдга никоҳ, эмизиш ҳуқуқи, талок қилиш, қулларни озод қилиш, топиб олинган болаларнинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарсалар, қочиб кетган қуллар, бедарак йўқолганлар ва йўқолган буюмлар, шерикчилик шартлари, вақф ҳуқуқи каби масалалар киритилган. Бу жилд 60 та боб, 36 та фаслдан ташкил топган.

Учинчи жилд 14 та китобни ўзи ичига олади. Булар: савдо-сотик, саррофлик (яъни, пул айрбошлаш) масалалари, қафолат, ҳавола (яъни, қарзни бировга ўтказиш), қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик бериш, берилган гувоҳликдан қайтиш, вақолат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, музоараба (яъни, бир ишга пул тикиш орқали шерик бўлиш), вадиа (яъни, пулни сақлашга бериш), қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, волийлик (патронат), мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган. Бу жилдда 36 та боб, 37 та фасл бор.

Тўртинчи жилдда эса, шафеълик ҳуқуқи (яъни, имтиёзли ҳуқуқ асосида сотиб олиш), меросни тақсимлаш, деҳқончилик ҳамда боғдорчиликка доир шартномалар, қурбонликка сўйиладиган жонлиқлар, қурбонлик қилиш шартлари, шариатга зид келадиган нарсалар ҳақида, ташландик ерларни ўзлаштириш хусусида, тақиқланган ичимликлар, овчилик, гаровга бериш ва олиш, жиноятлар, хун ҳақи тўлаш, васият каби ҳуқуқий масалалар ёритилган. Бу жилд 23 та боб, 38 та фаслдан иборат.

МУҲОКАМА

“Ҳидоя” муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаб асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жўғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий “Фавоид ал-бахия” асарининг муқаддимасида Ҳидоянинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобеин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номлари 12 та, жуғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. У Марғиноний

асарида келган тўксондан ортиқ буюк фақиҳлар, мужтаҳидлар, жумладан, машхур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ҳамда уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Шундан келиб чикиб, “Ҳидоя” муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли эканлигини тушуниш қийин эмас.

Бурҳонуддин Марғиноний “Ҳидоя” китобида ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида нафақат тўртта асосий мазҳаб (ҳанафий, моликий, шофеий мазҳаблари), балки Зоҳирий ва Авзойи мазҳабларига доир фикр ва мулоҳазаларни ҳам, ўрни келганда бериб ўтган ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдирган.

Бурҳонуддин Марғиноний “Ҳидоя” китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоятда қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилди. Унинг иборалари мўъжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзларининг таркиби пухта, нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узок. У кўп зарурат сезмас, синоним сўзлардан фойдаланмайди. Ҳашв ва завоидни (керак бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби “саҳли мумтаниъ” (яъни, осон, содда, лекин унингдек қилиб ёзиш мумкин эмас)дир.

Муаллиф, “Ҳидоя”ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади. Ушбу иборалар “Ҳидоя” устидан ёзилган кўп шарҳлар ва хошияларда муаллифлари томонидан изоҳлаб берилган. Мазкур манбаларга асосланиб, Ҳожи Халифа (Котиб Чалабий), Шайх Абдулҳақ Дехлавий ва Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида уларни изоҳлаб ўтганлар. Улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

Муаллиф асарда “قال رضي الله عنه” (Ундан Аллоҳ рози бўлсин айтади) деса, ўзини назарда тутган. усмонийлар қозиси Абу Сууд айтади: “Ҳидоя” соҳиби қачон ўзининг сўзини келтирса, “قال العبد، “الضعيف عفا الله عنه” (Заиф банд, Аллоҳ уни афв қилсин, айтади), иборасини келтирган. Лекин вафотларидан сўнг баъзи шогирдлари бу иборани “قال رضي الله عنه” (қола розийаллоҳу анҳу) иборасига ўзгартирганлар” (Kavakci Y., 1976).

Демак, муаллиф манманлик шубҳасидан сақланиш учун ўзини биринчи шахсда зикр қилмаган. Камтарлик улуғ фақиҳ ва муҳаддис раҳимахуллоҳнинг доимий одати бўлган.

Фақиҳ ўзи ихтиёр қилган мазҳаб далилларини энг сўнгида келтиради. Яна шундай

доимий одатидан бири, гарчи буюк фақиҳларнинг сўзларини санаганда кўпинча биринчи бўлиб энг кучли сўзни келтирса, ихтилофли сўзларга далил келтирган вақтда охири келтирилган далил олдингисига жавоб ўрнида бўлиши учун энг кучли сўзнинг далилини охирида келтиради.

في ديارنا – “фи диёрино” (бизнинг диёримизда) деганда, у Мовароуннаҳр шаҳарларини назарда тутди.

قال “қола машойихуно” (бизнинг шайхларимиз, яъни устозларимиз дедилар)дан мурод, у Мовароуннаҳр (Бухоро, Самарқанд) олимларини назарда тутди.

Муаллиф “фикҳ” сўзи билан, ақлий далилни ифодалайди. Масалан, “الفقه فيه كذا” (яъни ушбу масала ҳақида ақлий далил қуйидагидек...), Муаллиф ўзини худбинликдан сақлаш мақсадида “мен” сўзини ўз фикрини билдиришда ишлатмаган.

Унинг одатларидан бири шундаки, назарида маъқул кўринган мазҳаб далилини асар охирида келтиради. Қозизода Румий лақаби билан машхур бўлган Зайниддин Шайх Муҳаммад Афанди “Натоиж ал-афкор” китобида ёзишича, муаллиф турли мавзулар учун далил келтириш жараёнида энг кучли далилни ҳаммасидан охирида келтиради. Бундан унинг мақсади, охириги сўзни юқорида зикр этилган масала учун далил сифатида қўллашдир.

Муаллиф илгари зикр этилган оятга بما تلونا “бимо талавна” (тиловат қилганимизга биноан), ҳадисга بما رويتنا “бимо ровайна” (ривоят қилганимизга биноан) ва илгари келтирилган ақлий, мантикий далилга بما ذكرنا “бимо закарно” (зикр қилганимизга биноан) деган иборалари билан ишора қилади. Шунингдек, у “насс”, яъни оят ёки ҳадис матнида келган иллат ёки сабабни текшириладиган масалани исботлаш учун мантикий далил қилиб ишлатади. У кўпинча ақлий далилни, нақлий далилдан кейин келтиради. Туғилиши мумкин бўлган савол ёки эътирозга эса, فان قيل كذا قلنا كذا “фаин қийла казо, қулна казо” (агар бундай дейилса, шундай жавоб берамиз) иборасини ишлатган. У кўпинча ўрганаётган масала борасида, авваламбор, Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийнинг қарашини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг қарашини зикр этиб, унинг далилини шундай изоҳлаб ўтадики, ҳар иккаласи учун жавоб

бўлади. Муаллифнинг ёзиш услуби, у ишлатган ўзига хос иборалар ва атамаларни яхши билиб олиш, “Ҳидоя”ни ўқиб, ундан фойдаланишга катта ёрдам беради.

Муаллиф “асл” деб айтса, бу билан Муҳаммад Шайбонийнинг “Мабсут” асарини назарда тутган. “Мухтасар” ва “Китоб” лафзларини зикр қилганда эса, “Мухтасарул-Қудурий” асарини назарда тутди.

Кўрилатган масала “Қудурий” ёки “ал-Жомиъус-сағир”нинг масаласи бўлса, ёки “Бидоя”да зикр қилинган бўлса, сўз бошида “قال” (айтди) лафзини зикр қилади. Агар юқоридагилардан бошқа асарларда зикр қилинган бўлса, “قال” (айтди) лафзини зикр қилмайди”... (Аҳмад ибн Мустафо Тошкўпирзода, 1995).

الحديثُ مَحْمُولٌ كَذَا و Агар муаллиф бу ҳадис фалон маънода” деса, ҳадис имомлари томонидан яқдил хулосага келинганига ишора қилади.

Агар الحديثُ نُحْمِلُ عَلَيْهِ كَذَا “биз уни шу маънода деб ҳисоблаймиз”, деса, ҳадис имомлари эмас, балки фақиҳнинг ўзи ушбу хулосага келганини тушиниш мумкин.

Қачонки عِنْدَهُ “фалончига кўра”, деса, ўша кишининг мазҳабини назарда тутган бўлади. عَنْهُ “фалончидан” деса, у кишидан қилинган ривоят назарда тугилади.

النَّصُّ “Насс” сўзидан Қуръони карим оятлари ёки ҳадиси шарифларни назарда тутди.

“Зоҳирур-ривоя”дан мақсад Муҳаммад Шайбонийнинг олти китоби, “Мабсут” (бу китоб “Асл” деб ҳам аталади), “Зиёдат”, “ал-Жомиъул-кабир”, “ал-Жоме ас-сағир”, “ас-Сияр ал-кабир” ва “ас-Сияр ас-сағир” асарларини назарда тутган.

“Ҳидоя”да қиёс сўзи ўз жойига қараб икки хил маънода ишлатилган. Биринчиси насда келмаган масалани насда келган масалага таққослаш ва унга бунинг ҳукмини бериш. Иккинчиси шариатда жорий бўлган умумий-куллий қоидаларда.

“Ҳидоя” асарида муаллиф кўпинча қиёс – умумий-куллий қоидаларни тарқ қилиб, масалани истехсон – кўпчилик илғамайдиган нозик жиҳатини эътиборга олган. Бундан мақсад шуки, олим одамлар учун шариат кўрсатмаларини осон тушуниш ва уларга қулайлик яратишга эътибор қаратади.

“Ҳидоя” китобининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда муаллиф “илмулхилоф” орқали белгилаб берилган қоидаларидан кенг кўламда фойдаланган.

“Илм ал-хилоф” фанига биринчи бўлиб асос солган аллома Абу Зайд Дабусий (Мўминов А., 2003) эди. Бурҳонуддин Марғинович “Ҳидоя”да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат асосий мазҳабларгагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳабларига доир фикр-мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ушбу нуқтаи назардан “Ҳидоя” “Илмулхилоф”ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охириги даврда янги бир фан сифатида юзага келган “қиёсий ҳуқуқ”нинг ўзига хос бир шакли деб ҳам қараш мумкин.

Марғинович фикҳий нуқтаи назардан, ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машруъ (қонуний) ёки номашруъ (ғайриқонуний) эканлигини нақлий далиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуқтаи назардан “Ҳидоя”ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган “ҳуқуқ фалсафаси” фанининг манбаларидан бири деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

НАТИЖА

“Ҳидоя” асари таржималари. “Ҳидоя” асари форс, инглиз, турк, урду, рус ва дунёнинг кўплаб бошқа тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам мазҳабимизни ўрганишда аҳамиятли манба сифатида фойдаланилаётгани бизни қувонтиради.

Бурҳонуддин Марғиновичнинг шоҳ асари “Ҳидоя” энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида тўққиз асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Марказий Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўпгина араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишончли манбалардан бири сифатида эътироф этилган.

“Ҳидоя” Европанинг энг қадимги университетларидан Франциянинг Сорбон, Англиянинг Оксфорд университети, АҚШнинг Зайтуна университети ва мусулмон оламининг энг қадимий ва нуфузли университетларидан алАзҳар, Афғонистон Ислом университети, Ҳиндистон Алигарх мусулмон университети, Девбанд дорулулуми, Покистон Карачи Халқаро ислом университети ва бошқа мусулмон мамлакатлари олий ўқув юртарининг ўқув дастурларига киритилган. Бу машҳур китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалар

сифатида қўлланиб келинмоқда. Бугунги кунда ҳанафий мазҳаби таълимотига ихтисослашган ислом билим юртларида “Канз” ва “Кудурий” китобларидан кейин, “Ҳидоя”ни етук устоздан ўқиб тамомламаган толиб ҳақиқий фикр олими ҳисобланмайди.

“Ҳидоя”нинг энг дастлабки таржимаси 1190/1776 йилда Бангола ҳокими Имоуд Давла Масирволнинг топшириғи билан араб тилидан форс тилига мазкур шаҳар бош қозиси лавози-мида бўлган Ғулом Яҳёхон Баҳорий, Мавлавий Тожуддин Банголий, Мир Муҳаммад Хусайн Эроний ва Мавлавий Шариатуллоҳ Самбҳалийлар томонидан амалга оширилган бўлиб, бу таржима “Ҳидоя” ҳомили мутун ал-Бидоя маа таржимайи форсий” номи билан 1808 йилда Калкутта шаҳрида нашр қилинган (Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий, йили кўрсатилмаган). Ана шу форсча таржимаси асосида Чарльс Хамелтон “Ҳидоя”ни инглиз тилига таржима қилиб, 4 жилдда 1791 йил Лондонда нашр эттирган. Мазкур таржимага асарнинг бевосита ибодатга оид дастлабки тўрт китоби (“Таҳорат”, “Намоз”, “Рўза” ва “Ҳаж” китоблари) киритилмаган. Бунинг сабаби, мазкур таржимадан кўзланган мақсад, мустамлакачилар томонидан босиб олинган мусулмон мамлакатларида ерли аҳолини бошқаришда фойдаланишни мақсад қилинган бўлиши мумкин (Саидов А., 1994).

1806 йилда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилиб турган инглизлар мазкур икки таржимани қийслаб кўришни Дехли мадрасаларининг бирида ҳанафий фикридан дарс берувчи мударрис Муҳаммад Рошид ибн Зиёвуддин Муҳаммад Бардавонийга топширадilar. У форсий таржимада тушириб қолдирилган ўринларни, таржима қилинмаган атамалар ва баъзи камчиликларни қайта тузатиб чиқади (Маҳмуд Ҳасаний, 2000):

1870 йил С. Гарийнинг назорати остида “Ҳидоя”нинг мухтасар шакли ўлароқ яна бир инглизча мухтасар таржимаси бир жилдлик ҳолда чоп этилган. Охирги марта инглизча мухтасар таржимаси 1982 йил Лохурда босмадан чиққан.

Н.Гродеков 1893 йилда “Ҳидоя”ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгирган. Бу ўринда мазкур таржималардан кўзланган мақсадлардан қатъий назар улар араб тилидан хабардор бўлмаган ислом ҳуқуқи билан шуғулланувчи мутахассислар учун ҳозирги кунимизга қадар асосий қўлланмалардан бири бўлиб келмоқда.

Немис олими Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, “Ҳидоя”нинг машҳур нашр-

лари куйидагилардан иборат: арабча асл матни 1818 йил Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакнав, Сахарананур, Дехлида чоп этилган. XIX асрда Қохирада, шу асрнинг охирида Татаристоннинг (1888) Қозон шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1908 йил Қохира шаҳрида нашр этилган ва энг сўнгги таҳририй матни ҳам 1980 йили Қохирада нашр қилинган.

Бизнинг давримизда амалга оширилган “Ҳидоя” асарининг таржималари сирасига 1991 йилда исломшунос олим Аҳмад Мейланнинг Анқарада чоп этилган араб тилидан турк тилига қилган таржимасини ҳам киритиш мумкин.

“Ҳидоя”нинг русча таржимаси нусхалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли, юқоридаги русча таржимаси асосида 1994 йили академик Акмал Саидов томонидан “Ўзбекистон” нашриётида унинг биринчи жилди катта ададда нашр қилиниши муҳим ва хайрли иш бўлди (Саидов А., 1994). Кейинчалик академик Акмал Саидов “Ҳидоя”нинг қолган қисмини ҳам рус тилида нашр эттирган. Лекин таржима жараёнида кўплаб ҳато ва камчиликларга йўл қўйилган.

Ҳидоя араб тилидан ўзбек тилига илк марта таниқли олим, Салоҳиддин Муҳиддинов раҳбарлигида бир гуруҳ ёш олимлар томонидан биринчи жилди (яъни, талоқ китобигача) таржима қилиниб, 2001 йил “Адолат” нашриётида босмадан чиқарилган. Аммо ушбу таржима охиригача яқунланмай қолган.

“Ҳидоя” фақат ислом ҳуқуқшунослари учун эмас, балки Ғарб ҳуқуқшунос олимлари учун ҳам жуда эътиборли ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1958 йили Мажид Ҳаддурий ва Ҳеберт Ж.Либес томонидан нашр этилган “Исломда ҳуқуқ” номли китобда асосан “Ҳидоя”дан кенг фойдаланилган (Саидов А., 1994).

“Ҳидоя” асарининг тўлиқ ўзбек тилидаги изоҳли ва академик таржимаси ҳозирги кун учун муҳим аҳамият касб этади. Жаҳонда юз бераётган кескин ғоявий курашлар, диний мутаассиблик билан боғлиқ ихтилофларни тинч йўл билан ҳал этиш ислом илмларига оид янги фикр ва ёндашувлар асосидаги демократик тамойилларга мос тадқиқотлар олиб бориш заруратини кучайтирмоқда. Бу борада маърифий ислом, жамият ва инсон ўртасидаги ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар ҳамда уларнинг ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг

асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Чунки ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади” (Шавкат Мирзиёев, 2017):

Ўрта асрларда яшаб ижод этган мовароуннаҳрлик фақиҳ аллома ва мутафаккирлардан катта ҳажмдаги ноёб қўлёзма манбалар мерос бўлиб қолган. Ўзбекистон китоб фондларининг ўзида юз мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатига киритилган. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг ҳали тадқиқотга жалб этилмаган қўлёзма асарлари юртимизнинг, шунингдек, Буюк Британия, Германия, Испания, Россия, Франция, Миср, Ҳиндистон, Эрон каби кўплаб хорижий мамлакатлардаги кутубхоналарнинг “олтин фонди”ни ташкил этади. Ушбу фондларда юртимизнинг ижтимоий муносабатлари тарихига оид манбаларнинг сақланаётгани уларни илмий муомалага киритиш борасидаги изланишларни янада кенг қўламда олиб боришни тақозо этмоқда.

Бурхонуддин Марғиновичнинг “Ҳидоя” асари ҳам Ўзбекистон тарихида ҳуқуқий маданиятни юксалишига беназир хизмат қилган асарлар сирасига киради. Дарҳақиқат “Ҳидоя” ҳар қандай онгли кишини фикрлашга ундайди.

Албатта, қуввайи хотирага энг аввало Шарқ ижтимоий-ҳуқуқий тафаккури, маданияти маҳсули бўлган ҳам муҳим амалий аҳамиятга, ҳам юксак илмий-тарихий кийматга эга бундай асарларни буюк бобокалонларимиз ўн асрлар муқаддам ярата олган эканлар, улар курук жойдан пайдо бўлмаган, деган фикр келади. “Ҳидоя” каби асарлар яратилиши учун шунга яраша шарт-шароит, ижтимоий онг ва тафаккур, маданият ва маънавият даражаси, энг муҳими, умумлаштиришга, хулоса чиқаришга арзигулик муайян амалий ижтимоий-ҳуқуқий тажриба бўлмоғи зарур.

“Ҳидоя” китоби фикҳ илмига оид деярли барча асосий масалаларни ўзида жамлаган. “Ҳидоя” мавзу жиҳатидан жуда кенг қамровли ва сермазмун асар.

Бурхонуддин Марғиновичнинг “Ҳидоя” асари “Фатво” жанрида ёзилган фикҳ китоблар сирасига кирмайди. Балки бир шаръий масала устида бошқа мазҳабларнинг қарашларини Ҳанафий фикҳ намояндалари билан қиёсий таҳлил қилиш асосида ёзилган асардир.

Шунинг учун китобхон “Ҳидоя” асарини ўқир экан, муаллифнинг ақл-заковати, ҳаётий

тажрибаси, мантиқли гаплари ва мисолларига мафтун бўлади, унда келтирилган илмий, ҳуқуқий, диний далилларга ишонч ҳосил қилади, асар муаллифининг тилига, бадиий тасвир маҳоратига қойил қолади.

“Ҳидоя”ни ўрганиш ҳозирги давр ҳуқуқшуносларига, умуман, ўтмиш тарихимизга қизиқувчи барча ўқувчиларга маънавий руҳ ва қувват беришини, Аллоҳ таолодан умид қиламиз.

“Ҳидоя”нинг ҳуқуқий киймати шундаки, унинг муаллифи ўз фикрларини турли далиллар воситасида исботлаб, мустаҳкамлаб боради. Қарашлари ўқувчига тез ва тушунарли етиши учун турли манбаларни келтиради.

“Ҳидоя” тилининг соддалиги билан китобхонни ўзига тортади. Марғиновичнинг баён услуби асарни барча учун бирдек, ўқишли қилган.

“Ҳидоя” бир неча асрлар давомида кўп мусулмон мамлакатларида, жумладан, Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, Ўзбекистонда 1917 йил октябрь тўнтаришидан кейин ҳам, то 30-йилларгача шариат қозилари бекор қилиниб, шўро суд тизими жорий қилингунга қадар амалда бўлиб келди.

“Ҳидоя” асари Халқаро ислом Академияси, Ўзбекистон мусулмонлари идораси қошидаги Имом Бухорий номидаги Ислом институти ва бир қатор диний ўқув юртларида, талабаларга шариат нормаларини ўргатишда асосий дарслик сифатида қўлланиб келинмоқда.

Ўйлаймизки, ушбу туркумда энг мўътабар фикҳий асарлардан бири саналган, миллий давлатчилигимиз ва ҳуқуқимиз тарихидан, Ўрта асрлар ижтимоий муносабатлардан ҳикоя қилувчи ушбу мўътабар асарнинг тўлиқ таржимаси сиз азиз ўқувчиларга қимматли маълумотларни беради. Биз Аллоҳ таолодан тавфиқ ва ёрдам сўраган холда ушбу асарни бугунги кун ўзбек тилига таржима қилиб, уни сиз азизлар эътиборига тақдим этишимиз бизларни беҳад мамнун этади. Агар ушбу камтарона изоҳли таржимамиздан фойда олсангиз Аллоҳ таолодан деб билгайсиз. Улкан ва бой ҳуқуқий меросимизга оид ноёб китобларни ўзбек тилида чоп қилиниши ўзбек халқи учун жуда катта рамзий маънога эга. Ҳар қандай юртимиздан етишиб чиққан мутафаккирни эъзозлаш, уни ҳурматлаш, хотирасини ёд айланиш, ижодига ҳаққоний баҳо бериш асарларини ўрганиш ва халқ оmmasига тақдим этиш соҳа мутахассисларининг бурчидир.

Ушбу китоблар мажмуаси “Ҳидоя филфуруъ” (фикҳ соҳалари ҳақида Ҳидоя) асарининг

Ўзбек тилидаги илк бор тўлиқ ҳолда қилинган илмий, изоҳли-академик таржимасидир.

“Ҳидоя” араб ёзувида ёзилганлиги ва охириги юз йиллик даврида мазкур имло муомаладан чиқариб ташланиб, халқимизнинг бу борадаги саводхонлиги қарийб йўқ даражага тушиб қолганлиги сабаб кўпчилик халқимиз уни ўқий олмай қолган эди. Шунинг учун араб ёзуви ва тилини яхши билмайдиган бизнинг давримизда, илмга, маърифатга ва фикҳ илмини билишга чанқоқ халқимизни ўйлаб, “Ҳидоя”ни минтақамиз халқлари учун ҳозирча кенг истеъмолда бўлиб турган имлода нашр этиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “Ҳидоя”-нинг ўзбек тилига илк бор амалга оширилган ушбу илмий, изоҳли-академик тўлиқ таржимаси қуйидаги жиҳатлари билан бошқаларидан фарқ қилади: Таржимада Ўзбекистон Халқаро Ислоҳ Академияси манбалар хазинасида 3148 инвентар рақам остида сақланаётган “Ҳидоя” асари асос қилиб олинди. Ушбу қўлёзма нусха 2003 йил август ойида Ўзбекистон Республикаси Раҳбарияти томонидан Тошкент ислоҳ университети Манбалар хазинасига тухфа қилинган. Ушбу нусха асарнинг, қадимий қўлёзмаларидан бири бўлиб, “Китобут-тахорат” билан бошланади ва “Китоб ал-хунсо” (Хунасалар китоби) билан якун топган. Мазкур қўлёзма XIII асрга оид бўлиб, нусха 900 варақдан иборат, насх хатида кўчирилган.

– “Ҳидоя” асарининг арабча матни 2019 йилда Мадинаи Мунавваранинг “Дор ас-сирож” нашриётида араб тилида нашр этилган тадқиқоти билан танқидий матншунослик жиҳатидан қиёсланган;

– таржимада арабий матнда келган усул ва фуруъ фикҳига доир қоидаларни мисоллар келтириш орқали изоҳлаб кетилган;

– илмий жамоатчилик ва китобхонлар оммасини назарда тутиб Ҳидоянинг асл матнини бериш билан бирга таржимасида изоҳ талаб фикҳий масалаларга мисоллар орқали изоҳлар берилган;

– Жамолиддин Абу Муҳаммад ибн Юсуф Зайлабийнинг “Насб ар-роя фи аҳадис ал-Ҳидоя” ҳамда Ибн Ҳажар Асқалонийнинг “ад-Дироя фи таҳриж аҳадис ал-Ҳидоя” асарлари асосида

Ҳидоя матнида келган ҳар бир ҳадис ҳақида тўлиқ маълумотлар бериб кетилган;

– асарда номи келган ўқувчиларга маълум бўлмаган жой номлари бугунги кунда қандай номланиши географик жиҳатдан қайси давлат ҳудудида жойлашгани кўрсатиб ўтилган;

– муаллиф яшаган даврдаги ўлчов бирликларини бугунги кундаги ўлчов бирликлари билан қиёслаб таҳлил ва тадқиқ қилинган;

– ўқувчига маълум бўлмаган буюқ фақиҳлар, уларнинг асарлари ва саҳобалар ҳақида қисқача маълумотлар берилган;

– олдинги таржималардан фарқли равишда ушбу китоб дастлаб арабча матни, тузатилган ва таҳрир қилинган шаклда, сўнг матн таржимаси содда ва раво ўзбек тилида изоҳли таржима қилинган;

Тажрибадан маълумки, толиби илмлар учун “Ҳидоя” асари каби фундаментал асарлар матнларини ўзлаштириш қийин бўлганлиги сабабли ҳозирги диний ўқув юртларида ҳанафий фикҳ китоблари тўлиқ ўқитилмайди. Ушбу ҳолатни эътиборга олиб бўлажак мутахассислар буюқ фақиҳларимизнинг асарларидан тўлиқ маълумот олишсин деган мақсадда, китобни арабча матни ҳам, ўқишни қулайлаштирилган шаклда берилган. Матн тўлиқ тушунарли бўлиши учун қавс ичидаги жумланинг мазмунини тўлдирувчи изоҳлар бериб ўтилган;

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Бурҳонуддин Марғинович мусулмон ҳуқуқшунослиги тарихида чуқур из қолдирган, саккиз асрдан буён дунё ҳуқуқшунослари диққатини ўз Ватани Марғилон, Фарғона, Ўзбекистонга жалб этиб келган буюқ аллома ва иқтидорли фақиҳдир. Унинг шох асари “Ҳидоя” ҳозирги кунгача нодир фикҳий асар сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Brockelmann C. (1898–1993). Geschichte der a). XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma vara' al-Nahr İslom Hukukçuları. Анкара: Sevinç Matbaası.
2. Muellifler jamoasi. (1997). Islam Ansiklopedisi. J. 16. Istanbul: Hanefi Mezhebi-Naya.
3. Ахмад ибн Мустафо Тошқўпирзода. (1995). Мифтоҳ ас-са‘ода ва масобих ас-сийода. Ж. 11. Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-ҳадисийя.
4. Қориев Одил. (1993). “Бурҳонуддин ал-Марғинович - ҳуқуқшунос” / “Шарқшунослик” тўплами. Тошкент: нашриёти кўрсатилмаган.

5. Қориев Одил. (2009). Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Тошкент: Фан нашриёти.
6. Лыкошин Н. (1907). Автор Хидай . Туркестанские ведомости. нашриёти кўрсатилмаган.
7. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. (2015). Мажмаъ-ул мақсуд // Мухтасар ул-Виқоянинг шарҳи. Ж. 2. Тошкент: Шарқ нашриёти.
8. Махмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. (йили кўрсатилмаган). Мунтахаб а'лом ал-ахёр фи табақот ханафий ал-мухтор. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Кўлёмалар фонди // Кўлёмза.
9. Махмуд Ҳасаний. (2000). Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
10. Махмуд Ҳасаний. (2000). Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
11. Мўминов А. (2003). Ҳанафий уламоларнинг марказий Мовароуннахр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II–VII/VIII–XIII асрлар). Тошкент: тошкент ислом университети нашриёти.
12. Мустафо ибн Абдуллоҳ Илдли. (1981). Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. Ж. 2. Макка: Мактаба ал-файсалийя.
13. Саидов А. (1994). Хидоя. Ташкент: Адолат нашриёти.
14. Соид Бектош. (2019). “Таҳқиқ ал-Ҳидоя” Ж. 1. Мадина ал-Мунаввара: Дор ас-сирож.
15. Ҳожи Халифа. (1981). Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. Ж. 2. Макка: Мактаба ал-файсалийя.
16. Шавкат Мирзиёев. (2017). Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқ. Ма’рифат, нашриёти кўрсатилмаган.
7. Maqsudhoja ibn Mansurhoja. (2015). Majma’-ul Maqsud // Commentary on Mukhtasar al-Wiqaya. Vol. 2. Tashkent: Sharq publishing house.
8. Mahmoud ibn Suleiman al-Kafavi. (year not specified). Muntakhab al-Alam al-Akhyar fi Tabaqat Hanafi al-Mukhtar. Tashkent: Manuscript Fund of Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni // Manuscript.
9. Mahmud Hasaniy. (2000). Al-Marg‘inoniyning “Hidoya” asari va unga yozilgan sharhlar. Tashkent: Abdulla Qodiriy publishing house.
10. Mahmud Hasaniy. (2000). Al-Marg‘inoniyning “Hidoya” asari va unga yozilgan sharhlar. Tashkent: Abdulla Qodiriy publishing house.
11. Mo‘minov A. (2003). Hanafiy ulamolarning markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o‘rni va roli (II–VII/VIII–XIII asrlar). Tashkent: “Toshkent islom universiteti” publishing house.
12. Mustafa ibn Abdullah Ildli. (1981). Kashf az-zunun ‘an asma’ al-kutub wa-l-funun. Vol. 2. Makkah: Maktaba al-Faisaliyya.
13. Saidov A. (1994). Hidoya. Tashkent: Adolat publishing house.
14. Said Bektash. (2019). “Tahqiq al-Hidaya” J. 1. Madina al-Munawwara: Dar al-Siraj.
15. Haji Khalifa. (1981). Kashf az-zunun ‘an asma’ al-kutub wa-l-funun. Vol. 2. Makkah: Maktaba al-Faisaliyya.
16. Shavkat Mirziyoev. (2017). Speech at the 72nd session of the United Nations General Assembly. Ma’rifat, publisher not specified.

REFERENCES

1. Brockelmann C. (1898–1993). Geschichte der a). XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma vara’ al–Nahr İslom Hukukçuları. Анкара: Sevinç Matbaası.
2. Muellifler jamoasi. (1997). Islam Ansiklopedisi. Vol. XVI. Istanbul: Hanefi Mezhebi–Haya.
3. Ahmad ibn Mustafa in Tashkobrizada. (1995). Miftah as-sa’ada and masabih as-siyada. Vol. 11. Cairo: Dar al-kutub al-hadithiyya.
4. Qoriyev Odil. (1993). “Burhonuddin al-Marg‘inoniy - huquqshunos” / “Sharqshunoslik” collection. Tashkent: npublishing house is not shown.
5. Qoriyev Odil. (2009). Farg‘ona fiqh maktabi va Burhonuddin al-Marg‘inoniy. Tashkent: Fan publishing house.
6. Likoshin N. (1907). Avtor Xidai . Turkestanskiye vedomosti, (publishing house is not shown).

